

Projekt MoMoWo in pionirke v slovenski arhitekturi, gradbeništvu in oblikovanju

Helena Seražin, Barbara Vodopivec

Ideja za projekt o arhitektkah, gradbenicah in oblikovalkah se je porodila na prvi konferenci Evropskega združenja arhitekturnih zgodovinarjev (EAHN – European Architectural History Network), ki je potekala leta 2010 v Guimarãesu na Portugalskem.¹ Po sekciji, posvečeni ženskam v arhitekturi, je poseben razmislek na to temo spodbudilo vabljen predavanje ene od legend povojne arhitekture, Denise Scott Brown (1931). V Guimarãesu je namreč predstavila svojo takrat najnovejšo zbirko kratkih esejev z naslovom *Having Words*, med katere je uvrstila tudi znameniti esej »Sexism and the star system in architecture«, sicer prvič objavljen leta 1989.² Kot goreča zagovornica arhitektk je tudi v tem predavanju namenila kar nekaj besed diskriminaciji, ki jo je v svojem poklicnem delovanju doživljala s strani moških kolegov, ne nazadnje pa tudi krivici, ki se ji je zgodila v zvezi s podelitvijo prestižne Pritzkerjeve arhitekturne nagrade; Fundacija Hyatt jo je namreč leta 1991 za življenjsko delo podelila le njenemu možu in dolgoletnemu sodelavcu Robertu Venturiju (1925–2018), čeprav so ga nagradili tudi za dela, ki sta jih zakonca ustvarila skupaj, ali celo za dela, ki so bila v večji meri njena.³ Po predavanju smo udeleženci osramočeno ugotavljali, da v resnici poznamo le malo arhitektk, ki se jim je uspelo v svojem poklicu javno uveljaviti; poleg Denise Scott Brown je bilo prvo ime na jeziku vseh Zaha Hadid (1950–1916), nekdo se je spomnil še Line Bo Bardi (1914–1992), Lilly Reich (1885–1947) kot sopotnice Miesa van der Roheja (1886–1969) ter Gae Aulenti (1927–2012) in njene ikonične predelave pariške železniške postaje Orsay v muzej, potem pa se je naštevaje imen, na neljubo presenečenje vseh prisotnih, ustavilo. Seveda se je takoj postavilo vprašanje, kje tičijo razlogi za takšno nevednost strokovne in širše javnosti – ob dejstvu, da je v povojnem času število arhitektk strmo naraščalo, tako da se na nekaterih univerzah že soočajo s pojavom feminizacije tega poklica. Sledil je sklep, da bi bilo treba ta problem podrobneje raziskati, predvsem pa javnosti nujno predstaviti arhitektke in njihova dela na enak način, kot so ga bili dotlej deležni njihovi moški kolegi, in poskrbeti, da se uradna arhitekturna zgodovina ustrezno dopolni z deli po krivici spregledanih ustvarjalok.

Pobuda za prijavo mednarodnega projekta, ki bi bil namenjen raziskavam ustvarjalok na področju arhitekture, urbanizma, gradbeništvu, notranjega in industrijskega oblikovanja ter krajinske arhitekture, torej na področjih, ki večinoma veljajo/so veljala za »moška«, je prišla s strani italijanskih kolegic na Politehniku v Torinu. Ob pomanjkanju primernih razpisov se je skupina osmih partnerjev iz Italije, Portugalske, Španije, Francije, Nizozemske, Slovaške in Slovenije odločila za prijavo na razpis programa EU Ustvarjalna Evropa in bila leta 2014 uspešna s štiriletnim večjim projektom *Ustvarjalnost žensk od modernizma dalje* (Women's Creativity since the Modern Movement), bolj znanim po akronimu MoMoWo – Modern Movement Women.⁴

Ker je šlo za aplikativni projekt, je to za partnerje, ki smo bili vsi po vrsti člani akademskih ustanov (več evropskih univerz in Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU),⁵ pomenilo poseben izziv, saj smo morali rezultate svojih raziskav pretvoriti v aktivnosti in dogodke, namenjene ozaveščanju strokovne in širše javnosti, hkrati pa tudi spodbujati in podpirati ustvarjalke, še posebej tiste na začetku kariere, pri njihovem ustvarjalnem delu. V ta namen smo se povezali z vrsto ustanov, posameznikov in skupin, tako da je projekt še pred svo-

jim uradnim zaključkom postal malodane vseevropsko gibanje, ki se še vedno nadaljuje, v Sloveniji pa je spodbudilo raziskave in zanimanje širše javnosti za ustvarjalke tudi na drugih področjih.

Projekt smo tako začeli z dvema mednarodnima javnima natečajema. Prvi je bil posvečen izboru celostne podobe projekta, na njem pa je zmagala mlada portugalska oblikovalka Marisa Passos, ki je navdih za oblikovanje logotipa projekta našla v knjižnih policah francoske arhitektke in oblikovalke Charlotte Perriand (1903–1999).⁶ Drugi, fotografski natečaj je bil namenjen reportažni predstavitvi bivališč arhitektk in oblikovalk, ki so si jih opremile same, ter prikazu, kako se ti interierji odražajo v njihovem vsakdanu.⁷ Rezultate obeh natečajev smo partnerji predstavili z razstavami; v Sloveniji smo pripravili fotografsko razstavo v razstavišču Ministrstva za kulturo (oktobra 2017) in v Hiši arhitekture Maribor (med decembrom 2018 in januarjem 2019), zmagovalnim fotografijam Saveria Lombardija Vallaurija in drugih finalistov pa smo dodali še fotografije Virginije Vrecl – podobe interierja domovanja arhitektke Špele Kuhar. V obeh primerih smo k sodelovanju spodbujali predvsem mlade ustvarjalce na začetku kariere, ki so jim rezultati razpisa prinesli večjo mednarodno prepoznavnost.

1 1st International Meeting EAHN. European Architectural History Network. Guimarães, Portugal, June 17-20, 2010. *Book of Abstracts* (ur. Jorge Correia). Guimarães: EAHN, 2010, <https://eahn.org/wp-content/uploads/2021/10/EAHN2010-Guimaraez-Programme.pdf> (17. 1. 2022).

2 Denise Scott Brown: *Having Words*. London: AA Publications, 2009.

3 The Pritzker Architecture Prize, <https://www.pritzkerprize.com/laureates/1991> (17. 1. 2022). Leta 2013 je študentsko združenje Ženske v oblikovanju na Harvard Graduate School of Design sprožilo petico z namenom, da bi se Pritzkerjeva nagrada podelila paru R. Venturi – D. Scott Brown, torej naknadno tudi Denise, vendar neuspešno. Ob tem se je razvnela javna razprava o seksizmu v arhitekturi, saj je prvo samostojno Pritzkerjevo nagrado prejela šele Zaha Hadid leta 2004. Denise Scott Brown je v zvezi z nagrado izjavila: »The Pritzker Prize was based on the fallacy that great architecture was the work of a 'single lone male genius' at the expense of collaborative work.« (Pritzkerjeva nagrada je temeljila na zmotem sklepanju, da je velika arhitekturna delo 'samotnega moškega genija' na račun skupnega dela, prev. ur.) (Catriona Davies: Denise Scott Brown: Architecture favors 'lone male genius' over women. V: CNN: Business, 29. 5. 2013, <https://edition.cnn.com/2013/05/01/business/denise-scott-brown-pritzker-prize> (17. 1. 2022)).

4 Mednarodni projekt MoMoWo – Ustvarjalnost žensk od modernizma dalje (552374-CREA-1-2014-1-IT-CULT-COOP2) je potekal od 20. oktobra 2014 do 19. oktobra 2018. Raziskave za projekt so potekale tudi v okviru raziskovalnega programa Slovenska umetnostna identiteta v evropskem okviru (P6-0061), ki ga je izvajal Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU, financirala pa ga je Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije. Za podrobnejše informacije o projektu glej www.momowo.eu.

5 Poleg ZRC SAZU so bili partnerji projekta MoMoWo še: Politecnico di Torino, Istituto Superiore sui Sistemi Territoriali per l'Innovazione in Dipartimento Interateneo di Scienze, Progetto e Politiche del Territorio, Torino, Italija; Universiteit Leiden, De Faculteit Geesteswetenschappen, Leiden, in Vrije Universiteit, Amsterdam, Nizozemska; Université Pierre Mendès Grenoble, Francija; Universidad de Oviedo, Departamento de Historia del Arte y Musicología, Oviedo, Španija; Instituto de Artes Visuales, Design e Marketing, Lizbona, Portugalska, in Slovenská technická univerzita v Bratislave (STU), Slovaška.

6 Glej MoMoWo: International Design Competition, <http://www.momowo.eu/activities/international-design-competition/> (17. 1. 2022).

7 Glej MoMoWo: International Photo Competition, <http://www.momowo.eu/activities/ipc/> (17. 1. 2022).

Že v prvem letu trajanja projekta smo partnerji začeli s pripravo mednarodne potujoče in virtualne razstave *MoMoWo: 100 Works in 100 Years: European Women in Architecture and Design: 1918–2018*, ki je predstavila ustvarjalke iz skoraj vseh evropskih držav, za vsako leto v stoletju iz naslova po eno (z izbranim delom). Razstavo je spremljala kronologija uveljavljanja žensk v 20. stoletju, s posebnim poudarkom na arhitekturi, gradbeništvu in oblikovanju (*Chronomomowo*), prirejena vsakokratni državi, v kateri je razstava gostovala.⁸ Vsa besedila so predstavljena v razkošnem katalogu, ki ga je oblikoval sodelavec z ZRC SAZU Andrej Furlan.⁹ »Sto žensk« je potovanje začelo leta 2016 v Oviedu, doslej so potovale še v Lizbono, Grenoble, Eindhoven, Ljubljano, Delft, Bratislavo, Beograd, Torino in Maribor – in ne kaže, da se bodo ustavile. Na razstavi in v katalogu so iz Slovenije predstavljene Helena Vurnik, Sonja Lapajne Oblak, Nataša Štupar Šumi in Nives Kalin Vehovar, vse na razstavi zastopane ustvarjalke pa so bile vne-sene tudi v podatkovno zbirko MoMoWo, ki temelji na GIS-sistemu.¹⁰

Sočasno s potujočo razstavo je nastal tudi turistični vodnik *MoMoWo: Women – Architecture & Design Itineraries Across Europe*, ki vsebuje po tri virtualno podprte kulturnoturistične itinerarije, povezane z deli ustvarjalk, v Barceloni, Lizboni, Parizu, Torinu, na Nizozemskem in v Sloveniji.¹¹ Naša država se predstavlja s potmi »Ljubljana: The City of Women«, ki sega od betonske ribice na igrišču v Tivoliju do ljubljanskega gradu, »From Ski to Spa«, ki se vije od sečoveljskih solin do nordijskega centra v Planici, in »The East: from Shopping Malls to the Stadium«, ki potuje od hotela Radisson v ljubljanskem BTC-ju do mariborskega Ljudskega vrta.¹²

V okviru projekta MoMoWo so se izvajale tudi aktivnosti, ki so bile skrbno načrtovane kot del projekta, vendar so spontano prerasle predvidene cilje in mejnike. Ena takšnih je akcija Dan odprtih vrat ali Open Day in Women's Professional Studios, ki je v državah partnericah projekta vsako leto na 8. marec odprla ateljeje arhitektk in oblikovalk najširši javnosti.¹³ Akcija je bila namenjena predvsem mladim ustvarjalkam, ki so tako dobile priložnost za predstavitev svojega dela in za mednarodno promocijo, ter študentom arhitekture in oblikovanja, da bi tako lažje dobili neposreden vpogled v kasnejše profesionalno delo. Na ZRC-ju smo se pri izvedbi te aktivnosti povezali s Centrom arhitekture Slovenije – s Polono Filipič, Špelo Kuhar in Barbaro Viki Šubic, ki so se po zaključku projekta MoMoWo odločile, da bodo aktivnost nadaljevale, in tako smo v Sloveniji edini, kjer akcija Dan odprtih vrat še vedno poteka. Letos je bila tako v njihovi organizaciji v ateljejih slovenskih ustvarjalk pripravljena že sedmič po vrsti, s čimer postaja trajen rezultat projekta MoMoWo.

Povezava ZRC SAZU s Centrom arhitekture Slovenije pa je rodila še eno zelo uspešno aktivnost, ki je projekt MoMoWo sicer ni načrtoval, je pa z veseljem prevzel pokroviteljstvo. Gre za serijo razstav *V ospredje: pionirke slovenske arhitekture, gradbeništvu in oblikovanja*, ki jih je Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta letos petič pripravil v sodelovanju s Centrom arhitekture Slovenije in arhitekturno galerijo Dessa, in sicer z namenom, da bi učinkoviteje opozoril na akcijo Dan odprtih vrat in druge aktivnosti projekta MoMoWo. Vsaka razstava je »v ospredje« postavila po deset slovenskih pionirk, odprtje pa je bilo navadno okoli mednarodnega dneva žena in je bilo pogosto najbolj obiskan dogodek te galerije. »Pionirke«, katerih plakate je oblikoval Andrej Furlan, so gostovale tudi v Hiši arhitekture Maribor, v razstavišču NLB in na gimnaziji Zavoda sv. Stanislava, nekoliko preoblikovane (po zasnovi Andraža Vehovarja) pa so bile spomladi 2018 na ogled tudi na Krakovskem nabrežju v Ljubljani, v obliki samostojne razstave na prostem. Posebna razstava o pionirkah arhitekturnega konservatorstva, posvečena Nataši Štupar Šumi, Špelki Valentinčič Jurkovič, Milici Detoni, Staši Blažič Gjurra, Barbari Rot in Erni Tomšič, je v sklopu vseevropske manifestacije Evropski dnevi kulturne dediščine leta 2018 gostovala na domačiji Pr' Lenart nad Medvodami. S tem smo v MoMoWo uvedli še eno področje, ki ga prvotna zasnova projekta ni predvidela, in sicer temo žensk v arhitekturnem konservatorstvu, kar se je v slovenski historiografiji izkazalo za povsem novo in plodno raziskovalno področje. Serijo odmevnih prvih štirih razstav smo zaključili z dvojezično publikacijo *V ospredje*, v kateri smo združili prvih štirideset predstavljenih pionirk slovenske arhitekture, gradbeništvu in oblikovanja,¹⁴ plakati vseh pa so po zaključku razstav dostopni tudi na spletnih straneh ZRC SAZU in Centra arhitekture Slovenije.¹⁵

Sl. 1: Logotip projekta MoMoWo z motivom knjižnih polic Charlotte Perriand, ki so služile kot navdih oblikovalki Marisi Passos (www.momowo.eu).

Sl. 2: Pasica za drugo mednarodno delavnico-konferenco MoMoWo v Ljubljani, 2016, Oblikovanje Žiga Okorn

- 8 Glej MoMoWo: Travelling Exhibition, <http://www.momowo.eu/chronomomowo/> (17. 1. 2022).
- 9 *MoMoWo: 100 Works in 100 Years: European Women in Architecture and Design: 1918-2018* (ur. Ana Maria Fernandez Garcia et al.). Ljubljana: Založba ZRC, 2016, <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-NWX1EXOU> (17. 1. 2022).
- 10 Glej MoMoWo: Women Database, <http://www.momowo.eu/database-webgis/> (17. 1. 2022).
- 11 *MoMoWo: Women – Architecture & Design Itineraries Across Europe* (ur. Helena Seražin et al.). Ljubljana: Založba ZRC, 2016.
- 12 Glej MoMoWo: Cultural-touristic Itineraries Guidebook: Slovenia, <http://www.momowo.eu/activities/culturaltouristicitineraries/> (17. 1. 2022).
- 13 Glej MoMoWo: Open Days, <http://www.momowo.eu/activities/opendays/> (17. 1. 2022).
- 14 *V ospredje: pionirke slovenske arhitekture, gradbeništvu in oblikovanja = To the fore: female pioneers in Slovenian architecture, civil engineering and design* (ur. Helena Seražin). Ljubljana: Založba ZRC, 2020.
- 15 ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta: Slovenske arhitekture, gradbenice in oblikovalke, <https://uifs.zrc-sazu.si/sl/zbirka/slovenske-arhitekture-gradbenice-in-oblikovalke> (17. 1. 2022); Center arhitekture Slovenije: V ospredje, <https://www.centerarhitekture.org/v-ospredje-pionirke/> (17. 1. 2022).

Sl. 3: Potujoča razstava MoMoWo: 100 Works in 100 Years: European Women in Architecture and Design 1918–2018, Atrij ZRC, 2017. Foto: A. Furlan.

Pri raziskavah o življenju in delu posameznih ustvarjalke na področju arhitekture, gradbeništva in oblikovanja smo za izhodišče izbrali leto 1918, z zaključkom velike vojne, ki je za ženske v večini evropskih dežel prinesel pomembne družbenopolitične spremembe, kot je bila uvedba volilne pravice in s tem možnost za njihovo pravno in ekonomsko osamosvojitve, kamor sodi tudi možnost vpisa na univerzitetni študij. To možnost so kmalu po ustanovitvi Univerze v Ljubljani leta 1919 začele izkoriščati tudi Slovenke, čeprav je bilo za arhitekturo in gradbeništvo prelomno leto 1932, ko sta na arhitekturi diplomirali prvi arhitektki, Dušana Šantel Kanoni (1908–1988) in mesec dni za njo Gizela Šuklje (1909–1994), pa tudi prva gradbenica Sonja Lapajne Oblak (1906–1995). Vse tri veljajo za pionirke v najožjem pomenu te besede, sčasoma pa so jim na različnih področjih sledile še druge, med njimi Darinka Battelino (1940), ki je leta 1976 postala prva doktorica znanosti na področju gradbeništva v tedanji Jugoslaviji, Olga Rusanova (1927), ki je bila med letoma 1969 in 1971 prva predstojnica Oddelka za arhitekturo na Fakulteti za arhitekturo, gradbeništvo in geodezijo Univerze v Ljubljani (UL), Tatjana Isaković, ki je leta 2013 postala prva redna profesorica na Fakulteti za gradbeništvo in geodezijo UL, in Živa Deu, ki je leto dni kasneje postala prva redna profesorica na Fakulteti za arhitekturo UL. Glede na zadnja pionirska dosežka ni nič nenavadnega, da smo za zgornjo časovno mejo raziskav izbrali leto 2018, ki je sovpadlo z letom uradnega zaključka projekta MoMoWo. Omeniti velja še, da je gradbeništvo prav pred nedavnim doseglo še en pomemben mejnik glede uveljavljanja žensk: leta 2021 je namreč Fakulteta za gradbeništvo in geodezijo UL dobila prvo dekanjo, Violeto Bokan Bosiljkov.

Raziskave, podobne slovenskim, so potekale tudi v drugih partnerskih ustanovah, s tem pa je projekt MoMoWo prvič sistematično izpostavil številne javnosti dotlej povsem neznane evropske ustvarjalke in njihova dela ter spodbudil razmisleke in razprave o njihovih življenjih, okoliščinah, v katerih so ustvarjale, pa tudi o širši družbenopolitični situaciji, ki je določala domet njihovih idej in karier. Prostor za taka odkritja in razmisleke so med izvajanjem projekta ponudile tri mednarodne delavnice-konference, ki so bile namenjene širši strokovni javnosti. »Stoletje MoMoWo« so razrezale na tri obdobja: prva konferenca, organizirana v Leidnu na Nizozemskem, je obravnavala obdobje od leta 1918 do 1945 (potekala je septembra 2015), druga, v Ljubljani, obdobje od leta 1946 do 1968 (potekala je oktobra 2016) in tretja, organizirana v španskem Oviedu, obdobje od leta 1969 do 1989 (potekala je oktobra 2017).¹⁶ Rezultati delavnic so predstavljeni v spletnih znanstvenih publikacijah,¹⁷ na vseh konferencah pa so s prispevki sodelovale tudi predstavnice iz Slovenije. Niz konferenc je zaključil mednarodni simpozij *Women's Creativity since the Modern Movement (1918–2018): Toward a New Perception and Reception*, ki je potekal junija 2018 v Torinu in je segel tudi onkraj meja Evrope. Simpozijски prispevki so objavljeni v obsežni samostojni spletni publikaciji, ki nosi enak naslov kot konferenca.¹⁸ Sodelovanje slovenske ekipe, ki je

na simpoziju vodila sekcijo »Women's Education and Training: National and International Mappings«, je prineslo še en trajen rezultat: uredništvo enciklopedije založbe Bloomsberg, ene od vodilnih svetovnih neodvisnih založb, je Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU povabilo k sodelovanju pri pripravi svetovne enciklopedije žensk v arhitekturi za obdobje 1960–2015. Ustvarjalke, ki smo jih predstavili ali celo odkrili v okviru projekta, bodo s samostojnimi gesli predstavljene tudi v Novem slovenskem biografskem leksikonu, ki nastaja na ZRC SAZU. Na podlagi bogatih rezultatov raziskovalnega dela v projektu MoMoWo, kjer se je kot še posebej dragoceno izkazalo soočanje izkušenj ustvarjalke v različnih evropskih državah, je bila na ZRC SAZU leta 2017 ustanovljena nova knjižna zbirka *Women's Creativity*, ki prinaša znanstvene prispevke o kulturnem in družbenoekonomskem pomenu dosežkov žensk na področju arhitekture, notranjega in industrijskega oblikovanja, krajinske arhitekture in urbanizma ter drugih umetnostnih zvrsti od začetka 20. stoletja do danes. Zbirka se tako uvršča v bogato rezultato, ki presegajo trajanje projekta.

Projekt MoMoWo v Sloveniji ne bi beležil takšnih rezultatov brez podpore številnih ustanov, ki smo jim dolžni zahvalo. Med njimi še zlasti izpostavljamo Center arhitekture Slovenije, Muzej za arhitekturo in oblikovanje, Oddelek za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani in zavod Motovila, ki opravlja naloge nacionalne informacijske pisarne za program Ustvarjalna Evropa v Sloveniji, ne nazadnje pa se zahvaljujemo tudi vsem ustanovam, od muzejev, inštitutov in arhivov do univerz in INDOK centra, v katerih smo iskali gradivo o pionirkah, ter vsem, ki so gostili naše razstave. V Sloveniji sta pokrovitelja projekta MoMoWo postala Center arhitekture Slovenije in festival Odprte hiše Slovenije, MoMoWo oziroma ZRC SAZU pa je bil pokrovitelj Zbornice za arhitekturo in prostor Slovenije in njenega projekta *Ženske v arhitekturi*, saj je leta 2017 v svojem razstavišču Atrij gostil bilateralno razstavo *Arhitektke oblikujejo sedanost*.¹⁹

Projekt MoMoWo je prispeval k novim znanstvenim rezultatom in spoznanjem, k nadgradnji razumevanja kontekstov uveljavljanja žensk v 20. stoletju in k odpiranju novih raziskovalnih izzivov.²⁰ Zabeležil je izredno zanimanje javnosti in medijev, pozitivne odzive tako strokovnjakov kot laikov, vzpostavil je številna trajna sodelovanja med posamezniki in ustanovami, predvsem pa je izpostavil dela arhitektk, gradbenic in oblikovalk ter jih enakovredno postavil ob bok moškim kolegom – zgodovina arhitekture se bo poslej morala pisati drugače. Denise Scott Brown bi bila ponosna.²¹

- 16 Glej MoMoWo: International Conferences-Workshops, <http://www.momowo.eu/activities/historical-workshops/> (17. 1. 2022).
- 17 *MoMoWo: Women Designers, Craftswomen, Architects and Engineers between 1918 and 1945* (ur. Marjan Groot et al.), Ljubljana: Založba ZRC, 2017, https://books.google.si/books?id=iHdWAAQB AJ&printsec=frontcover&hl=sl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (17. 1. 2022); *Proceedings of the 2nd MoMoWo International Conference-Workshop: Research Centre of Slovenian Academy of Sciences and Arts, France Stele Institute of Art History, 3-5 October 2016, Ljubljana* (ur. Helena Seražin et al.), Ljubljana: Založba ZRC, 2018, https://uifs.zrc-sazu.si/sites/default/files/eng_proceedings_2_2.pdf (17. 1. 2022); *Proceedings of the 3rd MoMoWo International Conference-Workshop: University of Oviedo, 2-4 October 2017, Oviedo* (ur. Ana Maria Fernandez Garcia et al.), Ljubljana: Založba ZRC, 2018, https://uifs.zrc-sazu.si/sites/default/files/eng_proceedings_3_3.pdf (17. 1. 2022).
- 18 *Women's Creativity since the Modern Movement (1918–2018): Toward a New Perception and Reception* (ur. Helena Seražin et al.), Ljubljana: Založba ZRC, 2018, https://books.google.si/books?id=Llp-DwAAQBA J&printsec=frontcover&hl=sl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (17. 1. 2022).
- 19 Zbornica za arhitekturo in prostor Slovenije: *Ženske v arhitekturi*, <https://zaps.si/zenske-v-arhitekturi/> (17. 1. 2022).
- 20 *MoMoWo – Women's Creativity since the Modern Movement: An European Cultural Heritage* (ur. Caterina Franchini et al.). Torino: Politecnico di Torino – MoMoWo, 2018.
- 21 Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa Umetnost na Slovenskem v stičišču kultur (P6-0061), ki ga iz državnega proračuna sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

- Sl. 4: Razstava *Pionirke konservatorstva na Slovenskem*, Belo, Medvode, 2018. Foto: J. Fürst.
 Sl. 5: Razstava na prostem *V ospredje: pionirke slovenske arhitekture, gradbeništva in oblikovanja*, Krakovsko nabrežje, Ljubljana, 2018. Foto: B. Vodopivec.
 Sl. 6: Dan odprtih vrat v ateljejih slovenskih arhitektk in oblikovalk, Ljubljana, 2017. Foto: B. Vodopivec.
 Sl. 7: Odprtje razstave *V ospredje III: pionirke slovenske arhitekture, gradbeništva in oblikovanja*, Galerija DESSA, Ljubljana, 2017. Foto: Galerija DESSA.
 Sl. 8: Utrinek z mednarodnega simpozija *Women's Creativity since the Modern Movement (1918–2018): Toward a New Perception and Reception* v eni od predavalnic Politehnike v Torinu in v poslopju nekdanje Fiatove tovarne v Lingottu, 2018. Foto: K. Mohar.

Vse do sedaj predstavljene ustvarjalke v razstavah ***V ospredje: pionirke slovenske arhitekture, gradbeništva in oblikovanja***:

V ospredje I:

Vladimira Bratuž, Majda Dobravec Lajovic, Magda Fornazarič Kocmut, Marta Ivanšek, Nives Kalin Vehovar, Juta Krulc, Seta Mušič, Dušana Šantel Kanoni, Gizela Šuklje, Branka Tancig Novak

V ospredje II:

Darinka Battelino, Alenka Kham Pičman, Janja Lap, Sonja Lapajne Oblak, Dana Pajnič, Lidija Podbregar, Barbara Rot, Olga Rusanova, Erna Tomšič, Mojca Vogelник

V ospredje III:

Biba Bertok, Staša Blažič Gjura, Milica Detoni, Ljerka Finžgar, Carmen Jež Gala, Ksenija Šetina Grum, Nataša Štupar Šumi, Špelka Valentinčič Jurkovič, Marija Vovk, Metka Vrhunc

V ospredje IV:

Rotija Badjura, Tatjana Coloni, Breda Dobovišek, Ilse Fischerauer, Majda Kregar, Majda Neřima, Edita Sovinc, Nives Starc Bežan, Maruška Šubic Kovač, Jela Vilfan

V ospredje V:

Neda Bevk, Živa Deu, Kaliopa Dimitrovska Andrews, Alenka Kocuvan Polutnik, Marjetica Potrč, Eta Sadar Breznik, Metka Sitar, Judita Skalar, Jelka Šolmajer